

ROMAN HOLEC

A pozsonyi Dynamit Nobel Vegyiművek a közép-európai történelem keresztútján

(1873–1945)

A mai Szlovákia területe 1918-ig a Habsburg Monarchia részeként a Magyar Királyság egyik legiparosodottabb területe volt, gazdaságát mégis nagyrészt agrárgazdaságként jellemezhetjük. Habár közép-európai mércével mérve nagyszámú jelentős iparvállalat jött itt létre, ezek a vállalatok nem városokban vagy közlekedési csomópontokban alakultak, hanem izoláltan, különösen nyersanyag- és ásványkincs-lelőhelyek közelében. Néhány modern elektrotechnikai, vegyipari és hadiüzem kivételt képezett ez alól. Ezek ugyanis városokban, az adott időszak igényeinek megfelelően és minden előzmény nélkül jöttek létre. Ilyen volt például a *Dynamit Nobel Vegyiművek* (a továbbiakban: DN), melynek építését 1873-ban kezdték meg Pozsonyban. A részvénytársaság Alfred Nobel egész Európát behálózó és azon is túlterjedő gyárhálózatának részét képezte. Pozsony ekkor a Felvidék legnagyobb városaként közel feküdt a Habsburg Monarchia mindkét központjához, Bécshez és Budapesthez is. 1900 táján a várost több mint 65 000-en lakták, folyami kikötője volt a Dunán, kilenc különböző vasútvonal találkozott itt. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen stratégiai fontosságú ipari létesítmény itteni létrehozása nem a véletlen műve volt, a vállalat hamarosan a városon és a Magyar Királyságon kívül is terjeszkedni kezdett.

Nobel személyesen felügyelte a Nobel konzern bécsi főigazgatósága alá tartozó gyár építését, amely hamarosan a bécsi konzern egyik legfontosabb tagja lett. A pozsonyi üzemben többek között robbanóanyagot, dinamitot, lőgyapotot, cellulóznitrátot és trotilt gyártottak. Az üzem stratégiai fontossággal rendelkezett mind a Magyar Királyság, mind az egész Monarchia szempontjából. Az, hogy az üzem Magyarországon, Bécs és Budapest között helyezkedett el bécsi központtal, lehetővé tette, hogy adókedvezményeket élvezzen (Magyarországon a részvénytársaságot lényegesen kisebb adóteher terhelte, mint Ausztriában), és a magyar állam nagylelkű ipartámogatását is igénybe vegye. Egy olyan magyar vállalat, amely bécsi, azaz ausztriai központtal rendelkezett, s így a közös hadsereg állami megrendeléseiből nagyobb arányban részesülhetett.

Helyi magyar tagokon és A. Hofferen, a hamburgi *Dynamit Nobel AG* vezérigazgatóján kívül az üzem első igazgatótanácsában többek között helyet foglalt még egy hamburgi üzletember, Max Philipp, az *Alfred Nobel & Co.* társalapítója, valamint a bécsi konzul, Adolf Philipp. A Philipp-család a gyár története során végig kapcsolatban maradt a pozsonyi üzemmel. Adolf Philippet 1907-ben vezérigazgatóvá, Erwin Philippet pedig gyárigazgatóvá nevezték ki. Adolf a háborúig igazgatótanácsi tag maradt, Erwint pedig a háború alatt választották azzá, majd vezérigazgató lett 1915-től, ezt a pozíciót 1939-ig megőrizte. A fegyverkezési verseny felgyorsulásával és a háború közeledtével a pozsonyi *Dynamit Nobel*

üzem mint Ausztria–Magyarország szárazföldi és tengeri haderejének fő szállítója stratégiai fontosságra tett szert. 1911-ben a gyár nyeresége elérte a 4 millió koronát.

A Monarchia fölbomlása és Pozsonynak az újonnan létrehozott Csehszlovákiához való csatolása után a gyárnak komoly problémákkal kellett szembenéznie. A fejlett cseh ipar kihívása, a béke időszakára való átállás, a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok megszakadása, a háború utáni gazdasági válság mind nehezítették a gyár helyzetét a megváltozott viszonyok között.

Az Erwin Philipp nevével fémjelzett német vezetőségnek egy másik bonyolult politikai problémával is meg kellett küzdenie. Annak ellenére, hogy a *Dynamit* léte stratégiai fontosságú üzemként a magyar és német nemzetiségű pozsonyiak számára érvként szolgált az új állam létrehozása elleni propagandában, az üzemnek a megváltozott viszonyokhoz megfelelő módon alkalmazkodnia kellett.

A *Dynamit Nobel* üzem központja Bécsben volt, részvényei német és magyar személyek, illetve intézmények tulajdonában voltak, az igazgatótanács, az igazgatók, a kereskedelmi és szakmai vezetés német és magyar szakemberekből állt. A részvények állam által elrendelt nosztrifikációja és államosítása sem változtatott ezen a helyzeten. A vezetőség Pozsonyba költözött, az igazgatók és az Erwin Philipp által irányított vezetőség állandó letelepedési engedélyt és csehszlovák állampolgárságot szerzett. A helyzeten ez sem segített azonban. *De jure* csehszlovák üzemmé vált a vállalat, *de facto* azonban külföldi maradt, hiszen részvényei továbbra is kizárólagosan német, osztrák és magyar tulajdonban voltak. Ez hatékony fegyvernek bizonyult a *Živnostenská bankához* közel álló csoport és a Hadügyminisztérium tanácsadói kezében, akik azzal vádolták a vállalat vezetését és dolgozóit, hogy az állam érdekeinek képviselőiként nem megbízhatók. Mindezt tetézte a gyár különösen előnytelen elhelyezkedése, az, hogy a magyar tűzérség számára elérhető közelségben volt.

Erwin Philipp felajánlotta, hogy ajtót nyit a cseh és a szlovák tőke számára, lehetővé teszi cseh és szlovák tagok felvételét az igazgatótanácsba, és az üzemet vagy magát a hadiipari termelést stratégiai szempontból megfelelőbb helyre telepíti, távol a határtól. Ajánlata azonban sem részleteiben, sem egészben nem keltett különösebb érdeklődést. Az üzemnek az sem tett jót, hogy a szlovák politika érdeklődni kezdett a gyár jövőjéről folytatott vita és az ipar Szlovákiából való áttelepítésének kényes kérdése iránt, és hogy az úgynevezett „szlovák” ipar magára vonta a prágai közvélemény és parlament figyelmét. Az elnök figyelmét a kérdésre Erwin Philipp hívta fel.¹

A csehszlovák állam a meghirdetett liberális gazdaságpolitikai elvek jegyében tartózkodott a piaci mechanizmusokba való direkt beavatkozástól, de minden lépést megtett annak érdekében, hogy megtörje a területén működő idegen vállalkozások erejét. E harc szélesebb dimenziókban is folyt, hiszen például a legnagyobb vállalat, a Škoda Művek jövője is kockán forgott.

1920 vége felé az állam egy Kelet-Csehországban, Semtínben létesítendő új robbanóanyag-gyár felépítése mellett döntött. Az üzem 1923-ban harminc éves monopóliumot kapott a robbanóanyagok gyártásának területén. 1920-ban a *Dynamit Nobel Vegyiművek* 1923-mal kezdődő hatállyal elvesztette harminc évre szóló robbanóanyag-gyártási engedélyét. Ekkor Philipp a legkülönbözőbb módokon próbált meg haladékat kieszközölni. Akadályozta a tárgyalásokat, szövetségeseket keresett, nyomásgyakorlással próbálkozott. Eb-

¹ Bővebben: Kohárová, M.: *Výroba výbušnin na Slovensku v letech 1918–1938*. In: *Historické štúdie*, 41. (2000) 213–218.; Kohárová, M.: *Monopolní výroba výbušných látek*. Pardubice-Semtín, 2002. 19–29.

ben az időszakban azonban minden külső, különösen német, osztrák vagy magyar részről érkező nyomás inkább csak ellenkező hatást ért el. Cseh befektetők, az ausztriai *Blumau* robbanóanyag-gyár cseh szakértői – akik a cseh állam szolgálatába léptek – működtek közre a pozsonyi üzemben folyó robbanóanyag-gyártás felszámolásában.

A semtíni új üzemben, az *Explóziában* 1923-ban kezdődött meg a termelés. Érdekes tény, hogy az új vállalat részvényeinek 16%-a brit és francia befektetők, valamint a pozsonyi *Dynamit Nobel Vegyiművek* kezében volt. Utóbbi a részvényekért gépekkel fizetett, melyeket még a harmincas években is használtak az *Explóziában*. A részvények fennmaradó 52%-át a hazai (cseh) tőke tartotta kezében.²

A következő időszakban a pozsonyi *Dynamit Nobel Vegyiművek*ben a termelés stagnált, ezért a gyár kétségbeesetten próbált más termelési programra áttérni (élelmiszertermelés, cukorfinomító létesítése, növényi olajok gyártása, műtrágya-előállítás, acetilén-összetevők, kénsav, kéndioxid, derítőföld és más termékek gyártása). A robbanóanyag és más katonai jellegű stratégiai termékek előállítása már a múlté volt. Az újonnan bevezetett termelési programban a szuperfoszfát- és a kénsavgyártásnak jutott a legnagyobb szerep. A vállalat kiváló felszereltségű laboratóriumaiiban modern gyártási technológiákat fejlesztettek ki, és német szabadalmakat alkalmaztak.

A pozsonyi vállalat 51%-a a *Dynamit AG, vorm. Alfred Nobel & Co. Troisdorf* (a továbbiakban: DAG) kezében volt. A két háború közötti időszakban a DAG nem bírt tényleges befolyással a pozsonyi gyár belső működésére, habár a két konzern igen szoros pénzügyi kapcsolatban állt egymással. A cég másik fontos, bár kisebbségi tulajdonosa a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* volt. Egy 1926-ban, Németországban bekövetkezett esemény azonban két évtizedre előre meghatározta a *Dynamit* jövőjét. Ekkor lépett életbe ugyanis a német *IG Farbenindustrie AG* konzern (a továbbiakban: *IG Farben* vagy *IG*) és a pozsonyi gyár többségi tulajdonosa közt az érdekközösségről szóló megállapodás, melynek következtében a Troisdorf cég és rajta keresztül közvetve a *Dynamit* is Németország legnagyobb vegyipari óriásának kezébe került. A Philipp által vezetett menedzsment arra számított, hogy a gyár jelentősége ezzel nőni fog.

Új gyártási folyamatokat vezettek be, új üzemeket és leányvállalatokat hoztak létre. Az 1920–1930-as évek fordulóján a már előbb megerősített üzem számos részvénytársaságot hívott létre külföldön: Ausztriában, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában és Svájcban, valamint főként kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó leányvállalatokat Csehszlovákiában. (*Chemický priemysel, Nobel Bickford, Plynopriemysel*). A konszolidáció jelként a vállalat befektetési tevékenységét Csehszlovákián túlra is kiterjesztette. A közép-európai gazdasági befolyásra áhítozó német vállalatok számára a pozsonyi *Dynamit Nobel* pontosan ezért rendelkezett vonzerővel. A vállalat vonzereje ugyanis nem a még mindig jó részt német vezetőségben (cseh állampolgárságuk ellenére is ausztriai és pozsonyi német tagokkal) vagy a termékekben és a gyártási kapacitásban rejlett, hanem abban, hogy az üzem irányítása befolyást jelentett egész Délkelet-Európa vegyiparára is. Később, az Ausztriában lejátszódó államosítási folyamatok keltette félelem nyomán az osztrák leányvállalatok – beleértve a volt bécsi központot is – a *Dynamit* befolyási körébe kerültek. Az *Anschluß* előtt már két fontos osztrák gyár, a *Carbidwerk Deutsch-Matrei AG* és a bécsi

² A Živnostenská banka 1922. január 3-i igazgatótanácsi ülésének jegyzőkönyve, 1922. január 3. (információ az 1921. december 23-i ülésről). Archiv České národní banky Praha, Živnostenská banka, sig. ZB-S VIII/d-13/11 (Explosia), carton 66, inv. no. 1442; A pénzügyminisztérium a Čs. akcióvá tovarna na látky výbušnéhez, 1922. márc. 3. Archiv České národní banky Praha, Živnostenská banka, sig. ZB-S IV/a - P 43/2 (Explosia), carton 34, inv. no. 361.

Dynamit Nobel AG tartozott a *IG Farben* konszern ellenőrzése alá anyacégükön, a pozsonyi *Dynamit Nobel*en keresztül, ami az *IG Farben* leányvállalatához, a *Dynamit AG, vorm. Alfred Nobel & Co. Troisdorf*hez tartozott. Ennek ellenére felmerül a kérdés, hogy az *IG Farben* konszern vajon fel tudta-e használni meglehetősen áttételes befolyását a pozsonyi DAG/DN konszernre a két háború közti időszakban, és ha igen, hogyan. Tulajdonrésze ellenére az *IG* nem volt képes befolyásolni sem a pozsonyi DN vállalatok igazgatótanácsának összetételét, sem üzletpolitikájukat. A csehszlovák állam nacionalista gazdaságpolitikájának következtében a DN művek csehszlovák vállalat volt, és Max Ilgner szavaival élve „egészében véve függetlenül kellett működnie”.³

A két háború közti időszak nagy részében a közvetlen külföldi tőkebefektetés és a külföldi tőkekapcsolatok kis szerepet játszottak, és ha léteztek – amint a pozsonyi DN esetében is – a kapcsolatok az *IG Farben* üzletpolitikájának megfelelően alakultak. Ezt az üzletpolitikát a *Kisantant* országaiban egyre jobban tért nyerő nacionalizmus, valamint a két háború közti Németország viszonylagos tőkehiánya folytán szükségszerűen többé-kevésbé informális és közvetett módszerekkel tudták érvényre juttatni.

A pozsonyi vállalat kulcsszerepet játszott a kelet- és délkelet-európai vegyipar ellenőrzésében. Erwin Philipp döntéseit rendszeresen egyeztette Berlinben, és fokozatosan elvesztette érdeklődését a vállalat csehszlovákiai konszolidációja iránt. Az *IG Farben* kartell pozíciója lényegesen több lehetőséget nyújtott „birodalma” számára. Tudatosan készítette elő a terepet a német gazdasági és politikai érdekekkel való együttműködésre. Max Ilgner, az *IG Farben* első számú vezetőjének kijelentése, miszerint a konszern délkelet-európai érdekeltségei mindaddig jelentéktelenek maradnak, míg nem szerez befolyást a *Dynamit* önálló üzletpolitikájára, pontosan feltárja a türelmes várakozás mögött megbújó valódi érdekeltségeket és okokat.⁴

Az 1938. márciusi *Anschluss* után – melyet azonnali és közvetlen kelet- és délkelet-európai vegyipari terjeszkedés követett – változott csak meg az *IG Farben* DN *Bratislavához* való viszonyulása, miután az *IG* direkt befolyást szerzett a vállalatban. A pozsonyi cég nemcsak a már bekebelezett Ausztriában rendelkezett részvényekkel, de Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában is. A német tőke *Dynamit Nobel* iránti érdeklődését is ez motiválta, különösen ez volt a helyzet az *IG Farbenindustrie* Vegyiművek esetén, amely közvetlenül próbált befolyást szerezni a vállalatra és egyben az egész szlovák vegyiparra. A háború előtt az *IG Farben* már számottevő befolyással rendelkezett Szlovákiában a nemzetközi kartell-megállapodásokban játszott kiemelkedő szerepének köszönhetően, a német *DAG Troisdorf* részvénytársaságon keresztül már közvetett részesedése is volt a vállalatban. Az *IG Farben* vezetői a német vezetőség jóvoltából már a müncheni szerződés előtt (1938) elegendő információval rendelkeztek a szlovák vegyipar gondjairól és fejlődési trendjeiről.

A Csehországtól való elszakadást pártoló erőkkal együttműködésben az ország gazdasági potenciáljának rendelkezésre bocsátását szó szerint felajánlották a majdani szlovák függetlenség védelméért cserébe. 1938. október 14-én az *IG Farben* és a pozsonyi *Dynamit Nobel* üzem között szerződés jött létre, melynek keretében a pozsonyi cég eladta az osztrák

³ Schrötter, V.: *The IG Farbenindustrie AG in Central and South-East Europe, 1926–1938*. In: Teichova, A – Cottrell, P. L. (eds.): *International Business and Central Europe 1918–1939*. Leicester, 1983. 159.

⁴ Aktafeljegyzés, Berlin, dec. 15. Podnikovy archív Istrochem Bratislava vállalati levéltár (a továbbiakban: CA Istrochem), *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 1, inv. no. 6; Radandt, H.: *Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges*. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1. (1967) 85. (Bundesarchiv Berlin, IG Farben, Nr. 1758, Bl. 395)

vállalatokban és azok leányvállalataiban birtokolt részvényeit a német konszernnek. A *Dynamit* ezzel lemondott az osztrák piacra gyakorolt befolyásáról. A Birodalom piacáról való kivonulásért cserébe az *IG Farben* felajánlotta, hogy egy neveltséges évi összeget, 90 000 RM márkát fizet pozsonyi partnerének. A pozsonyi vállalat figyelme ezután egyértelműen Délkelet-Európa felé irányult.⁵

Az *IG Farben* újonnan létrehozott Délkelet-Európa Bizottságának vitáiban a *Dynamit Nobel* meghatározó szerepet játszott közvetítőként Délkelet-Európa irányában. A bizottság 1938 és 1944 között összesen 22 ülést tartott Közép-Európa különböző városaiban, sok konkrét programmal és koncepcionális elképzeléssel foglalkozott. Különböző koncepciók ütköztek egymással: beruházások révén iparosítsák-e a Balkánt, vagy nyersanyagforrássá és agrárfüggetlenné tegyék?

Mindenekelőtt azonban a „szlovák kérdést”, a *Dynamit Nobel* vállalaton belüli személyi ügyeket kellett rendezni. Heinrich Gattineau, aki más vezetőkkel együtt az *IG Farben*től került a pozsonyi cég élére, 1938 novemberében egy szigorúan titkos dokumentumban foglalta össze a szlovákiai fejlődés fő tendenciáit: a szlovák kormány megkísérel kiiktatni mindenféle magyar befolyást. A cseh gazdasági befolyás is nemkívánatossá vált, határozott lépéseket tettek a zsidó gazdasági befolyás kiiktatására is. A szlovák kormány és a német kisebbség viszont erősen támaszkodott Németország gazdasági segítségére. Gattineau a következőket írja a *Dynamitról*: „A *Dynamit Nobel AG* céget a németországi segítségnyújtás eszközének tekintik. A kormány és a német »Volksgruppe« elvárja, hogy a többségi tulajdonos *IG Farben* lehetőség szerint minél hamarabb leváltsa a vállalat zsidó vezetését és igazgatótanácsát”.⁶

Erwin Philipp éppen ebben a vonatkozásban túlbecsülte hatalmát. A részvények 51%-a, berlini összeköttetései és számos külföldi leányvállalat igazgatótanácsában betöltött pozíciói (21-et számoltam össze), szakmai tapasztalatai folytán úgy vélte, hogy személye pótolhatatlan; nem mérte föl, hogy a kollaboráció malmai felőrlik majd. 1938 utolsó hónapjaiban is a legfontosabbak a személyi kérdések voltak. Említésre méltó, hogy magát Philippet használták fel a nem-árja alkalmazottak eltávolítására. Személye egyrészt a szükséges folytonosságot képviselte a *Dynamit* vezetésében, másrészt pedig a közvélemény szeme elől eltakarta a végrehajtott intézkedések valódi természetét.

A német fél emberi sorsok és a vállalat sorsa iránti arrogáns érzéketlenségére legjobb bizonyíték az elnök, Erwin Philipp szerepéről 1938. november 14-én papírra vetett cinikus fejtegetés: „Az *IG Farben* kereskedelmi részlege megállapította, hogy Philipp úr pozsonyi jelenléte nem indokolható. Nem beszéltem erről Philipp úrral, és azt javasolom, hogy ne is beszéljünk vele addig, míg a prágai kormány és a prágai nemzeti bank nem dönt az osztrák vállalatok Pozsony általi eladásáról. Philipp könnyen megnehezítheti a helyzetünket Prágában, legalábbis számolnunk kell ezzel a lehetőséggel is. Ezen kívül jobbnak tartom, ha maga Philipp úr hajtja végre a cseh és zsidó tagok eltávolítását a pozsonyi igazgatótanácsból és az igazgatóságból. Philipp úrnak ugyancsak el kell érnie, hogy Weiss Fülöp úr legyen a kisebbségi részvényes képviselője [a *Dynamit* kisebbségi tulajdonosának, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nak a képviselője – R. H.]. Nem tudná azonban ezeket az intézkedése-

⁵ Emlékeztető, Schiedsgerichtvertrag (Budapest, 1938. október 14.). Archiv Bayer AG Leverkusen (a továbbiakban: ABL), Direktionsabteilung (a továbbiakban: DA), sig. 700-0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

⁶ Gattineau jelentése Kühnéhez, 1938. november 12., ABL, DA, sig. 700-0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

ket végrehajtani, ha távozásra kényszerítenénk [...] A Philipp úr azonnali távozásra ellen szóló érvek miatt a szlovák képviselő megértését kérjük.”⁷

1938 októbere és 1939 márciusa között a független szlovák kormány még tovább fokozta a zsidó közösség elleni gazdasági célú intézkedéseket.⁸ Az akkor uralkodó közhangulat az eredetileg zsidó kézben lévő számos vállalatához hasonlóan a *Dynamit Nobel* esetében is lehetővé tette a probléma „elegáns”, törvényes kereteken belüli megoldását. Egyszerre alkalmazták az árjásítást az „ipar nacionalizálásának” egyik formájaként, valamint egy „nemzeti tőkeholding” megeremtését. Ezután került sor a nem szlovák, főként cseh vállalatok és bankok kisajátítására.

A pozsonyi DN konszern számos délkelet-európai befektetésével együtt 1938 után a közvetlen befektetések és az exportlehetőségek iránt immár egyaránt érdeklődő *IG Farben* terjeszkedésének fő célpontja lett a régióban. 1939 júniusában a meglévő régi tőkekapcsolatok mellett a pozsonyi DN cég vezetését és a felügyelő-bizottsági helyek nagyrésztét is átvette az *IG Farben* tisztviselő gárdája. Ez a tervezett „Új Gazdasági Rend”-ben a pozsonyi DN vállalatnak szánt kiemelkedő szerepre utal. Az *IG Farben* több irányba terjeszkedett. 1938 nyarán, a müncheni szerződés előtt pár hónappal a nehézipar kulcsfontosságú cseh vállalatának, az Ústí nad Labem-i *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* (a továbbiakban: *Spolek*) a bekebelezését fontolgatták az *IG Farben* központjában. Egy héttel Csehszlovákia határ menti területeinek német megszállása előtt – ezen a területen volt e cég központja is – a német vállalat két igazgatóját már ki is nevezték a cseh cég vezetőségébe. A *Dresdner Bank* nyomására a legnagyobb cseh pénzügyintézet, a *Živnostenská banka* az *IG Farben* számára előnyös feltételekkel eladta a konszernnek a cég általa birtokolt részvényeit. A *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* két részvénytársaságra osztották fel. Néhány szlovák vegyipari üzem (a Žilina, Handlová, Nováky gyárak, később Slovenská Lupča és Liptovský Mikuláš) is a *Spolek* cég egyik utódvállalata, az azonos néven futó prágai központ felügyelete alá kerültek. Mivel a cseh tőke pozíciója e vállalatban még Csehszlovákia felbomlása után is erős volt (a *Solvay* nemzetközi vegyipari vállalattal együtt), az *IG Farben* főként Prágán keresztül igyekezett ellenőrzést gyakorolni a szlovák üzem működésére úgy, hogy növelte befolyását a felügyelő testületekben. Adolf Bernhard, a *Spolek* vezérigazgatója szerint egy tollvonással elintézhető volt minden változtatás. Az *IG Farben* gazdaságpolitikájának célja 1940 szeptemberétől a szlovák vegyipari vállalatok kizárólagos irányításának megszerzése volt a *Spolek* cégen keresztül.⁹

1938. október 11–12-én a függetlenségpárti *Hlinkova slovenská ľudová strana* (*Hlinka Szlovák Néppártja*) képviselői, Ferdinand Ďurčanský és Alexander Mach Hermann Göringgel és Arthur Seys-Inquart-tal tárgyaltak Berlinben. A megbeszélések során szó szerint felajánlották hazájuk gazdasági potenciálját az ország függetlenségének megeremtéséért cserébe. Néhány nappal később, pár héttel a müncheni szerződés előtt, melynek célja tulajdonképpen Csehszlovákia függetlenségének biztosítása lett volna, Göring, a négyéves terv teljhatalmú megbízottja kijelentette, hogy a német vezetés Csehországot és Morva-

⁷ Aktafeljegyzés a Philipp-pel folytatott megbeszélésekről, 1938. november 14. ABL, DA, sig. 700–0681 (Dynamit Nobel AG Pressburg)

⁸ Az állítás, miszerint „nyomás nem a szlovákok részéről, hanem a cég német tagjaitól érkezett”, nem helytálló. (A DN Vegyiművek jelentése a Csehszlovák Állami Vegyiművek központi igazgatóságának, 1946 körül) Idézi: TURINIČ, J.: *Dynamit Nobel*, letétben a CA Istrochemnél. Bővebben: Nižňanský, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, 1999. 102. sköv.

⁹ Lipták, E.: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom, (1939–1945)*. Bratislava, 1960. 78–80.

országot német fennhatóság alá kívánja helyezni, a szlovák ipart pedig teljes ellenőrzése alá vonni, különös tekintettel a kőolaj- és az érckészletekre. A következő hónapokban egymást követték a hasonlóan magas szintű tárgyalások. 1939. március 2-án javaslat született arra vonatkozóan, hogy a szlovák olajkészletek kiaknázására és feldolgozására Németország elsőbbségi jogokat kapjon 1970-ig. 1939. március 23-án, a Szlovák Köztársaság kikiáltása után a szlovák állam képviselői gazdasági együttműködésről szóló megállapodást írtak alá a Birodalommal, ahhoz titkos jegyzőkönyvet csatolva a gazdasági és pénzügyi kooperáció formáiról. Az *IG Farben* is ebben az irányban haladt előre.¹⁰

A konszern legjelentősebb szlovákiai célpontja a pozsonyi *Dynamit Nobel* üzem volt. A német dominancia előtt csak Csehszlovákia felbomlása, Csehország, valamint Morvaország német katonai megszállása és a Szlovák Köztársaság 1939 márciusában történt kikiáltása után nyílt meg az út, a közép-európai német terjeszkedési tervek egyik oldalhajtásaként. Miután a cseh és szlovák tőke képviselői feladták pozícióikat (többek között Jozef Országh, a szlovák régió volt elnöke is), Philipp számára is eljött az idő, hogy lemondjon exkluzív pozíciójáról. Miután elvégezte a nem-árják vezetőségéből történő eltávolításának piszkos munkáját, neki magának is mennie kellett zsidó származása miatt. A rá gyakorolt nyomás, a sajtóban és a legmagasabb politikai körök nyilatkozataiban egyre nagyobb tért nyerő antiszemitizmus és a kormányhivatalok által foganatosított zsidóellenes lépések együtt megtették a kívánt hatást. Elmozdítását törvényes módon, részvénytranzakción keresztül hajtották végre. Hogy legalább az életét mentse, Philipp rákényszerült, hogy részvényeinek nagy részétől piaci áron alul váljon meg.

Az 1938. július 28-i közgyűlésen a többségi részvények (a részvények több mint 50%-a) még mindig a részvénytársaság elnökének, a cseh állampolgár Erwin Philippnek a kezében voltak, míg a fennmaradó rész a már említett német részvénytársaság, a *DAG Troisdorf* és a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* között oszlott meg. A Szlovák Köztársaság kikiáltása után három hónappal, 1939. június 21-én megtartott igazgatótanácsi ülésen a vezérigazgató, Paul Müller, a Köln melletti Troisdorfban lévő cég képviselőjében a kereskedelmi igazgató, Karl Meyer, a budapesti *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* képviselőjében Weiss Fülöp (1941-ig, utána pedig Simonsits Elemér), az *IG Farbenindustrie* igazgatója, Heinrich Gattineau, valamint az elnök, Erwin Philipp volt jelen. Philippet lemondásra szólították fel, amit az meg is tett, azt a szimbolikus ajánlatot pedig, hogy maradjon az igazgatótanács tagja, visszautasította. Azonnal Svájcba távozott, ahol hamarosan meg is halt. Párizsból Pozsonyba írt, 1939. július 1-jén kelt levelének tanúsága szerint a dolgok nem mentek túl jól.¹¹

Egy hónappal később már tisztább lett a kép. A *Dynamit Nobel* 1939. július 28-i közgyűlésén már az *IG Farben* képviselői rendelkeztek a részvények többségével (egyrészt E. Philipp egykori részvényein keresztül közvetlenül, másrészt a *Troisdorf*-részvényeken keresztül közvetve), és ki is nevezték megbízottjaikat az igazgatótanácsba. A *Dynamit Nobel* vezetőségét ettől kezdve a német vegyipari konszernnek, elsősorban az *IG Farben* vezető személyiségei uralták. Dr. Hans Kühne és Dr. Fritz Gajewski, az *IG Farben* igazgatótanácsának tagjai, valamint a konszern igazgatói, Dr. Heinrich Gattineau, Dr. Ernst Rudolf Fischer és a már említett Dr. Fritz Gajewski kaptak szerepet az irányításban.

¹⁰ Lipták: *Ovládnutie slovenskéhoho priemyslu nemeckým kapitálom*, 32–41.

¹¹ A *Dynamit Nobel AG* 1939. június 21-i igazgatótanácsi ülésének jegyzőkönyve, Pozsony. CA Istrochem, *Dynamit Nobel (1873–1945)*, carton 1, inv. no. 6; E. Philipp levele, 1939. július 1. CA Istrochem, *Dynamit Nobel (1873–1945)*, carton 3, inv. no. 36.

A német mamutkonzern térnyerése a pozsonyi *Dynamit Nobel* vállalatban mindenekelőtt nagyarányú befektetési lehetőségeket jelentett. A vállalat célkitűzései négy szintre összpontosultak. Az egyik a szlovák vegyipari termelés feletti uralom átvételére irányult. Itt az első számú versenytárs valaha a prágai *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* volt. A cseh befolyás kiiktatása a szlovák vegyiparból és a csehszlovák időkből megmaradt korlátozások, kvóták és monopóliumok hatályon kívül helyezése a *Spolek* közreműködésével képezte a második szintet. Harmadrészt nagyarányú beruházás zajlott saját termelési programok kialakításába. Végül pedig nagy szerepet kapott a nemzetközi tevékenység is. E két utóbbi kulcsfontosságú volt az *IG Farben* számára. Az igazgatótanács üléseinek keretében a vállalat képviselői, a szlovák gazdasági körök vezetői, az állam, valamint a német katonai misszió képviselői közti találkozókra került sor.

Az 1939. december 18–19-én a *Dynamit Nobel* igazgatótanácsa több szempontból is figyelemreméltó ülést tartott Pozsonyban. Igazgatótanácsai tagságuk folytán részt vettek azon a német vegyipari elit tagjai. A Hotel Carlton luxuskörülményei között ünnepi vacsorára került sor, melyen megjelent a Szlovák Köztársaság gazdasági ügyekért felelős minisztere is. Ez mindennél jobban jelezte az állam érdekeltségét legnagyobb vegyipari vállalatának fejlődésében. Magán az igazgatótanácsai ülésen egy merész beruházási programot terjesztettek elő, amely nemcsak az *IG Farben* érdekeltségét tükrözte a vállalati nyereséget illetően, hanem azt a fontos szerepet is, amelyet a német ipari vezetők a vállalatnak szántak a haditermelésben.¹²

A pozsonyi vállalat gazdasági fejlődését három mutatóval jellemezhetjük. 1934-től 1939-ig a vállalat részvénytőkéje 26,4 millió szlovák koronát tett ki. Ezután az összeget többször is megemelték, 1941-ben 150 millió koronára. Ezzel a *Dynamit Nobel* lett Szlovákia legnagyobb részvénytársasága. Termékskálája, modern termelési technológiája és nemzetközi hálózata révén a szlovák ipar büszkeségévé vált, habár Szlovákia csak közvetetten profitált a vállalat prosperitásából. A másik jelentős mutató a bevétel növekedése (millió koronában) 1938 és 1941 között, amikor az infláció még minimálisnak volt mondható:¹³

1938. I. félév (Kč)	1938. II. félév (Kč)	1939. I. félév (Ks)	1939. II. félév (Ks)	1940. I. félév (Ks)	1940. II. félév (Ks)	1941. I–II. félév (Ks)
14,8	13,7	9,7	21,5	21,4	37,2	131

(Kč – csehszlovák korona, Ks – szlovák korona)

Az 1939-es év első félévének eredményei az osztrák piacok, a szudétanémet, valamint a Cseh-Morva Protektorátus területének elvesztését tükrözik. Az év második felének bevételei azonban már a dinamikus német partner befolyását és termelési módszereit, valamint a szén-diszulfid, a klórszulfát és a szuperfoszfát (a *Dynamit Nobel* fő terméke) szerződésben biztosított, fenti régiókba történő szállításának hatását mutatják.

A növekedést jelző harmadik adat a cég nemzetközi kapcsolatainak kiterjedtebbé válása.¹⁴ A vállalat Szlovákiában, Magyarországon és Romániában kifejtett tevékenységét szélesítették. A cég erős pozíciókkal rendelkezett a volt Jugoszlávia tagállamai közül Horvátországban, kisebbséggel Szerbiában. Az *Anschluss* után Pozsony szinte teljesen feladta ausztr-

¹² Az AG Dynamit Nobel Bratislava 1939. december 19-i igazgatótanácsai ülésének jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 1, inv. no. 6.

¹³ A táblázat a vállalat igazgatótanácsa részére készült belső jelentések alapján készült.

¹⁴ Az AG Dynamit Nobel cég felépítése, 1942. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 3, inv. no. 27.

riai működését, itteni leányvállalatai az *IG Farben* és a *Dynamit Troisdorf* kezébe kerültek. Ezzel szemben a *Dynamit Nobel* erős pozíciót szerzett az ásványolajok piacán finomítóin és kereskedelmi kirendeltségein keresztül Szlovákiában, a Cseh-Morva Protektorátusban, Romániában és Szerbiában. Ezen kívül további nemzetközi konszernekkel, bankokkal és intézményekkel épített ki kapcsolatokat.¹⁵

1939 és 1943 között a *Dynamit Nobel* hét új kirendeltséget hozott létre, s további hat vállalatban szerzett részesedést Közép- és Délkelet-Európában, s az *IG Farben* és a DN a nemzetközi piacokon is szorosán együttműködött.¹⁶ 1941 februárjában a DN felügyelőbizottsága 99,1 millió korona értékű, Szlovákián kívüli beruházási tervre bólintott rá.

1942 nyarán a szlovák kormány kísérletet tett arra, hogy minden társasági adóköteles vállalatot kötelezzon arra, hogy alaptőkéjének 15%-ából tartalékalapot hozzon létre, amelyet állampapírokba kell fektetnie. Ez alkalommal világossá vált, milyen hathatós nyomásgyakorló, szinte zsarolásra alkalmas eszközök álltak a vállalat kezében az *IG Farben* és a Német Birodalom szlovákiai hivatalos képviselőin keresztül a szlovák állammal szemben, s elérték, hogy kivételezettek legyenek. A tanácsadó tevékenységre kötött különféle szerződések ellentételezéseként Romániából, Horvátországból és Magyarországból befolyó évi bevétel körülbelül 4 millió koronát tett ki, a Bulgáriában és Romániában tervezett üzemekkel együtt körülbelül 10 milliót. A leplezetlen fenyegetés így szólt: ezeket az üzleteket áttelepíthetik a *Dynamit Nobel Wien* keretei közé. Ez esetben az osztalék Pozsony helyett Bécsbe áramlott volna, s a szlovák állam jelentős adóbevételről is elesett volna. Németország kíméletlen nyomásgyakorlása nyomán a *Dynamit Nobel* kivétellett a rendelkezés hatálya alól.¹⁷ Az *IG Farben* és a német diplomácián keresztül a *Dynamit Nobel* más országokban is hasonló módszerekhez folyamadt.

A *Dynamit Nobel* tervei együtt nőttek a német ipar nagyhatalmi törekvéseivel. A cég fokozatosan egyre nagyobb befolyást nyert a román olajiparban, a robbanóanyagok piacán pedig monopolhelyzetet kísérelt meg kiépíteni. A Birodalmi Vegyipari Központ Heinrich Gattineau-t bízta meg a kénsavgyártás- és értékesítés délkelet-európai koordinálásával. A DN vállalat tárgyalta a bolgár és a horvát kormánnyal, ami ugyancsak a cég befolyását és lehetőségeit bizonyítja. A semleges államokkal folytatott kereskedelemről külföldi valutához jutott. A bolgár, román, magyar, szerb és horvát képviselők információszolgáltatási kötelezettséggel tartoztak a vállalat vezetősége felé, ami kulcsszerepet biztosított a kénsavtermelésben.¹⁸

1941 végén további befektetésekről és üzleti célokról határoztak az *IG Farben* és a *Dynamit Troisdorffal* egyetértésben. A pozsonyi *Apollo* olajfinomító részvényei kikerültek a prágai *Apolló* kezéből, ez a prágai cég részvénytőkéjének leszállításával és a pozsonyi cég tőkéjének megemelésével együtt játszódtott le. A tervek között szerepelt a cég részesedésének felemelése a román *Prima Societate Romana de Explosiv*-ben és a *Nitramoniában* (Bukarest), a *Kostoľanyval* szindikátusi szerződés aláírása, a magyarországi műszálgyártásban való részvétel (az *IG Farben* a pozsonyi cég vezetőségét bízta meg a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokkal), robbanóanyag-gyártás beindítása Horvátországban,

¹⁵ Az AG Dynamit Nobel cég felépítése, 1942. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 3, inv. no. 27.

¹⁶ A Délkelet-Európa Bizottság 18. ülése, 1942. február 4. HistoCom Frankfurt/M., Industriepark Hoechst Technische Abt., Tea, Nr. 191a.

¹⁷ Radandt, H.: *Der Wirtschaftsberater der deutschen Gesandtschaft in Bratislava ein Vertreter der Interessen deutscher Konzerne im System des staatsmonopolistischen Kapitalismus*. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, Heft 1. (1972) 82–84.

¹⁸ Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 80.

valamint mőselyemgyártás Pozsonyban (6,5–7 millió márkás beruházást javasoltak, célként pedig a birodalmi, szlovákiai és a délkelet-európai piacokat jelölték meg).¹⁹

Miután Jugoszláviában (később Horvátországban) nem sikerült beindítani a mőselyemgyártást,²⁰ 1942 októberében beindult a termelés a rég tervezett pozsonyi *Vistra* művekben. Ez volt abban az időben Európa legmodernebb mőselyemgyára, egyike a legnagyobb beruházási projekteknek, 7 millió márkát meghaladó ráfordítást jelentett és értékesítési lehetőséget a birodalomban, Szlovákiában és Délkelet-Európában.

A cég bevétele 1939-ben elérte a 3,7 millió szlovák koronát. Ebben az évben a *Dynamit Nobel* eladta érdekeltségét a *Carbidwerk Deutsch-Matrei* és a *Austrian Dynamit Nobel A. G.*-ben 1,6 millió birodalmi márkáért és egyéb ellentételezésért partnereinek, az *IG Farben*nek és a *Dynamit Troisdorfnak*. Ezzel szemben sikeresen növelte (a már Németországhoz tartozó) Ausztriában, Rastban található leányvállalatának részesedését a nitrátermelés piacán. Emellett a pozsonyi *Dynamit Nobel* 4,2 millió birodalmi márkáért 60%-os részesedést vásárolt a prágai *Apollo-Nafta AG*-ben (erre a forrásokat osztrák érdekeltségeinek eladásából, prágai és német bankok segítségével, valamint garantált széndiszulfid-szállítások útján teremtette elő). A vállalat részvényeinek fennmaradó 40%-át az *IG Farben* tartotta kezében. Az akvizíció párhuzamosan zajlott a vállalatnak azzal a törekvéssel, hogy (az *IG Farben*nel együtt) ellenőrzésük alá vonják a pozsonyi *Apollo* olajfinomítót, a kéndioxid és a derítőföld jelentős felvásárlóját. A két háború közti időszakban az *Apollo* egy belga–francia–svájci szindikátus kezében volt, majd a prágai cég, az *Apollo-Nafta AG* 72%-os, döntő többséget szerzett a vállalatban. A pozsonyi *Dynamit Nobel* igazgatótanácsa 1939. június 21-én elhatározta, hogy a cég döntő többséget kíván szerezni az *Apollo*-ban, 40–50 millió korona tervezett költséggel.²¹ A pozsonyi finomító a Kaukázusból, Galíciából, Romániából és Szlovákiából származó nyersolajat dolgozott fel, modern technológiát alkalmazott, saját tankerhajókkal rendelkezett. A hadiiparból profitáló finomítót 1944. június 6-án amerikai bombázók rombolták le.

A szlovákiai helyi szuperfoszfát-kereslet meghaladta a kínálatot, ez többek között abból is adódott, hogy a monopolhelyzetben lévő felvásárló *FOSFA* kvótái meghaladták a szlovák vállalatok termelőkapacitását. A 28 000 tonnás kapacitású *Žilina* üzem 22%-os kvótával, a 40 000 tonnás kapacitású pozsonyi *Dynamit Nobel* csak 14%-kal és a Kostolány nad Hornádomban lévő 20 000 tonna kapacitású (de csökkentett termelésű) üzem pedig csak 4,7%-kal rendelkezett. Ennek a helyzetnek, főként a *Žilina* magas kvótájának főként az volt az oka, hogy a frontvonal esetleges megváltozása miatt a prágai *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* kvótáit Csehországból (Ústí nad Labemből) Szlovákiába (a *Žilina*-ba) helyezte át. A pozsonyi cég vezetősége a Berlinbe irányuló szuperfoszfát-kereskedelemből kiindulva nemzetközi szuperfoszfát-kartell kialakítását tartotta kívánatosnak a Birodalom, a Cseh-Morva Protektorátus, Szlovákia és Magyarország bevonásával, ami a hazai piac védelmét szolgálta volna.²² Ennek következtében a *FOSFA* fölbomlott volna, és az akkor a Bi-

¹⁹ Az igazgatótanács 1941. február 20-i és 1941. december 18-i üléseinek jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 18.

²⁰ A jugoszláviai projekt nagysága és a nemzetközi kapcsolatok mértéke lemérhető a legmagasabb jugoszláv körökhöz intézett feljegyzésekből. Kiegészítés az igazgatótanácsnak, 1941. február 20. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 18.

²¹ A DN 1939. június 21-i igazgatótanácsi ülésének jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 1, inv. no. 6.; A DN igazgatótanácsi üléseinek jegyzőkönyvei, 1941. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 18 (Jelentés a konszertársaságokról)

²² Közgyűlési jegyzőkönyv, 1940. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 12 (1940. július 3-i jelentés)

rodalom részét képező Szudéta-vidék összes vegyipari üzeme kizárólagosan a Protektorátus igényeinek kielégítésére koncentrálhatott volna.

Ebből a szempontból ugyancsak fontos volt a kosztolányi üzem sokatmondó gyorsasággal történő megszerzése. Mivel az üzem a budapesti zsidó Weisser-család tulajdonában volt, akik megtagadták a cég eladását vagy bérbeadását, az állam felügyelete alá vonta az üzemet. A kosztolányi üzem a *Dynamit Nobel* pozícióját is javította a kéndioxid-piacon, hiszen akkori szuperfoszfát-gyártó kapacitása 14 000 tonnára rúgott.

A *Dynamit Nobel* minden lehetséges eszközt megmozgatott, hogy átvehesse a kosztolányi üzem irányítását. 1940 végén Dr. Heinrich Gattineau közvetlenül nyomást gyakorolt Berlinből a Gazdasági Minisztérium német tanácsadójára, a német nagyköveten keresztül pedig megpróbálta rávenni a miniszterelnököt, hogy a pozsonyi cég az árjásítás keretében kapja meg a kosztolányi üzemet. Franz Karmasint, a Szlovákiában élő német kisebbségért felelős államtitkárt ugyancsak bevonták az ügybe. A háttérben az *IG Farben* állt, ezt bizonyítja a Franz Karmasin által vezetett Szlovákiai Németek Pártja vezetőségének átutalt 100 000 korona is.²³ Az érdekelt felek közti gyakori találkozó a pozsonyi *Dynamit Nobel* igazgatótanácsai ülésein meghozta a kívánt eredményt.

1941. szeptember 18-án a pozsonyi *Dynamit Nobel* tőkeemelésről szóló terveket küldött az *IG Farbenindustrie* pénzügyi titkárságára. A tervezett befektetések közt a kosztolányi üzem megvásárlása is szerepelt 6 millió koronáért. Kiszivárgott hírek szerint a politikai vezetők – ha nem is túl lelkesen, de annál jellemzőbb módon – ugyancsak beleavatkoztak az ügybe. Jozef Tiso szlovák elnök és Hans Ludin Németország szlovákiai nagykövetének közös kívánságára a szlovák tőke is részt vett az üzem megvásárlásában. A választás a *Tatra bankára* (Tátra Bank) esett, mely 40% részesedést vásárolt, minek következtében a *Dynamit Nobel*nek csak 4,6 millió koronát kellett fizetnie.²⁴

De nem ez volt a végső megoldás. A kosztolányi üzem „nacionalizációja” végül a *Zväz roľníckych vzájomných pokladníc* takarékpénztár közreműködésével történt. A megállapodás kétoldalú tárgyalások során a német nagykövetségen jött létre 1941. október 8-án. A két partner közti vagyonmegosztás 1:1 arányban lett megállapítva. A Weisser-művek átvétele 2 millió korona fejében – melyből 1 milliót a *Dynamit Nobel* fizetett – megtörtént, ezentúl *Východoslovenská chemická tovareň a. s.*-nak hívták az üzemet. Az új cég részvénytőkéje ugyancsak 2 millió korona volt. A cég alapító közgyűlését 1941. december 20-án tartották.²⁵

A prágai *Spolek pre chemickú a hutnícku výrobu* és *Zväz roľníckych vzájomných pokladníc*cal létrejött megállapodás után a szlovákiai szuperfoszfát-termelés kvótáit újrasztoztották. Pozsony a *Žilínával* 40%-ot, a *Kostolány* vállalat pedig 20%-ot kapott. Az *IG Farben* bécsi központjával, a *Donau-Chemie AG*-val megállapodás született 5000 tonna leszállításáról a Német Birodalom keleti részére.

1941. december 11-én az *IG Farben*, a pozsonyi *Dynamit Nobel* és a *Deutsche Superphosphat-Industrie* (DSI) képviselői az *IG Farben* berlini központjában együttműködési megállapodást kötöttek a szuperfoszfát alapú műtrágyagyártásról Délkelet-Európában és a megszállt területeken. Ugyancsak tárgyaltak arról, hogy a Délkelet-Európában felállítandó

²³ Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 74–75.

²⁴ Tőkeemelés, 1942. CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 3, inv. no. 31 (melléklet a pozsonyi DN-nek az *IG Farbenindustrie* pénzügyi titkárságához szóló leveléhez, 1941. szeptember 18.)

²⁵ A DN igazgatótanácsának 1941. december 18-i ülésének jegyzőkönyve. CA Istrochem, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 2, inv. no. 18, 1.

szuperfoszfát-gyártó üzemek 60%-át a *Dynamit Nobel*, 40%-át pedig a DSI hozza létre. A megszállt orosz területeken pedig fordított felosztás volt közöttük érvényben.²⁶

1940 szeptemberében a hosszú távú állami érdekeltség jeleként új robbanóanyag-gyártást hoztak létre. 1938 előtt az *Eruptiva* nevű cseh cég értékesítési monopóliuma révén Semtínből történő eladással megszerezte magának a szlovák robbanóanyag-piacot. Csehszlovákia felbomlása után a *Dynamit Nobel* megvásárolta az akkor a Cseh-Morva Protektorátus területén fekvő *Eruptivától* a cég szlovák területre vonatkozó értékesítési monopóliumát 35 000 birodalmi márkáért, és úgy ítélte meg, saját cége alkalmas e feladat ellátására. Ennek megfelelően 1940-ben az igazgatótanács asztalára került a *Dynamona Részvénytársaság* megalapításának terve, 1 millió koronás részvénytőkével. A gyutacsot és detonátorokat gyártó prágai *Schramm* céggel fennálló érdekellentétet egy megállapodással hidalták át, mely szerint a *Dynamit Nobel* a *Dynamonában* 60%-os részesedést, a *Schramm* pedig a fennmaradó 40%-ot szerezte meg.²⁷

A *Dynamit Nobel* a *Troisdorf* cég által fizetett évi 45 000 birodalmi márká kártérítés fejében beszüntette a robbanószerkezet-gyártást az üzemben. A budapesti *Ipari Robbanóanyag Rt*-ben 1939–1940 közt 14%-kal nőtt a robbanóanyag-, 19%-kal pedig a gyutacsstermelés, míg a szuperfoszfát-alapú műtrágyagyártás 32%-kal csökkent ugyanebben az időszakban. A budapesti cég 32%-a a *Dynamit Nobel* kezében volt, míg a bécsi *Dynamit Nobel AG* 12%-ot birtokolt. Mindkét cég 20%-kal rendelkezett a román *Prima Societate Romana de Exploziv*-ban, de itt a fent említett termékek gyártása stagnált. A román cég leányvállalata, a bukaresti *Nitramonia Részvénytársaság* nyersanyagellátási gondokkal küzdött.

1940-ben a *Dynamit Nobel*-nek 8000 tonna nyersfoszfát leszállítására volt ígérete a Szovjetunióból, Leningrádból és Viborgból, de technikai–szállítási gondok miatt késett az anyag. Mivel az északkeleti tárgyalások nem vezettek eredményre, az őszi termelés foszfátigényét végül a lengyelországi, felső-sziléziai Chorzowban lévő üzemből szállított 6200 tonna foszfáttal fedezték. 1941-ig a cég a romániai *Trepca* bányákból garantált szerződés keretében biztosította piritszükségletét.²⁸ Az idő múlásával és a háború eszkalálódásával a nyersanyag árak azonban folyamatosan nőttek, a növekedő költségekkel az üzem nyeresége nem tudott lépést tartani.

A kosztolányi üzemmel szemben Pálffy János gróf Smolenice-i lengyel vegyi üzemének és fényező gyárának átvétele sokkal egyszerűbben zajlott. A vállalatokat ugyancsak a *Dynamit Nobel* szerezte meg. Mivel kartellkapcsolatok folytán az *IG Farben* nem vehetett részt a faszéngyártásban, meg kellett elégednie azzal, hogy nyersanyagokat szállítson a fényezőanyagok gyártásához, de ez is elegendő volt ahhoz, hogy ezt az iparágat is teljes felügyeletébe vonja Szlovákiában.

1942 nyarán a német *Troisdorf Dynamit AG* részvénytársaság tartotta kezében a pozsonyi *Dynamit Nobel* 150 millió koronás részvénytőkéjének nagy részét, mégpedig 51%-ot. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* 20%-os, az *IG Farben* 14%-os, egyéb tulajdonosok

²⁶ Lipták: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, 77. Az 1941. december 18-i igazgatótanácsai ülés jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 2, inv. no. 18, 1.

²⁷ Igazgatótanácsai ülési jegyzőkönyv (Dynamona – határozat 1940. április 26-ról). CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 1, inv. no. 11.

²⁸ Az 1940-es közgyűlés jegyzőkönyve. CA Istrochem, Dynamit Nobel (1873–1945), carton 1, inv. no. 12.

pedig 15%-os részesedéssel rendelkeztek. Az *IG Farben* és a *Troisdorf* közti kapcsolatnak köszönhetően a német cég kezében volt a részvények döntő többsége.²⁹

A második világháború alatt a pozsonyi *Dynamit Nobel Részvénytársaság* döntő befolyást szerzett a vegyipari termékek gyártásának, a robbanóanyag-gyártás és a kőolaj-finomítás területén Szlovákiában és Délkelet-Európában. Közvetlenül vagy közvetetten tucatnyi gyártó- és értékesítő céget irányított számos európai országban, különleges jelentőséggel bírt a mögötte álló német cég, az *IG Farben* számára. A háborús fellendülés és a nagyarányú beruházások időszaka nem tartott sokáig. A háborús események, az egyes országok gazdasági problémái, a nyersanyaghiány és a fizetési kötelezettségek nem teljesítése következtében a pozsonyi cég 1943-tól addig nem látott komoly termelési és értékesítési problémákkal küzdött. A *Dynamit* haláltusája 1944 végén kezdődött.

1945-ben a cég életében új korszaka köszöntött be. Az új körülményekre való átállást meghatározták a háború utáni gazdaság súlyos gondjai és az újraalakult Csehszlovákiában uralkodó háború utáni politikai állapotok. A régi vezetés helyét – akik közül a legjelentősebb személyiségeket Nürnbergben perbe fogták – új tulajdonosok foglalták el: az arctalan „nép”. A változást a cég új neve nyíltan is kifejezte: *Dynamit Nobel Állami Vegyipari Vállalat*.

Ahogy a különböző kelet-európai államokban egyre erősödő kommunista befolyás alatt álló baloldali rezsimek kerültek hatalomra, az anyavállalat és leányvállalatai, illetve más vállalatok közti régi gazdasági kapcsolatok felélesztését célzó remények is újjáéledtek. (A multinacionális konszernforma megőrzése egy másik komoly problémát jelentett). Ezek a remények azonban nem váltak valóra, a pozsonyi *Dynamit* üzemnek nem sikerült kapcsolatait újjászervezni. Ezzel párhuzamosan a vállalat kétségbeesetten próbálta új termékek gyártását meghonosítani. Az üzem új vezetőségének kitartó erőfeszítései ellenére nem sikerült a vállalat kliring-szerződések keretében felhalmozott, több tízmillió koronára rúgó kintlévőségeit behajtani.

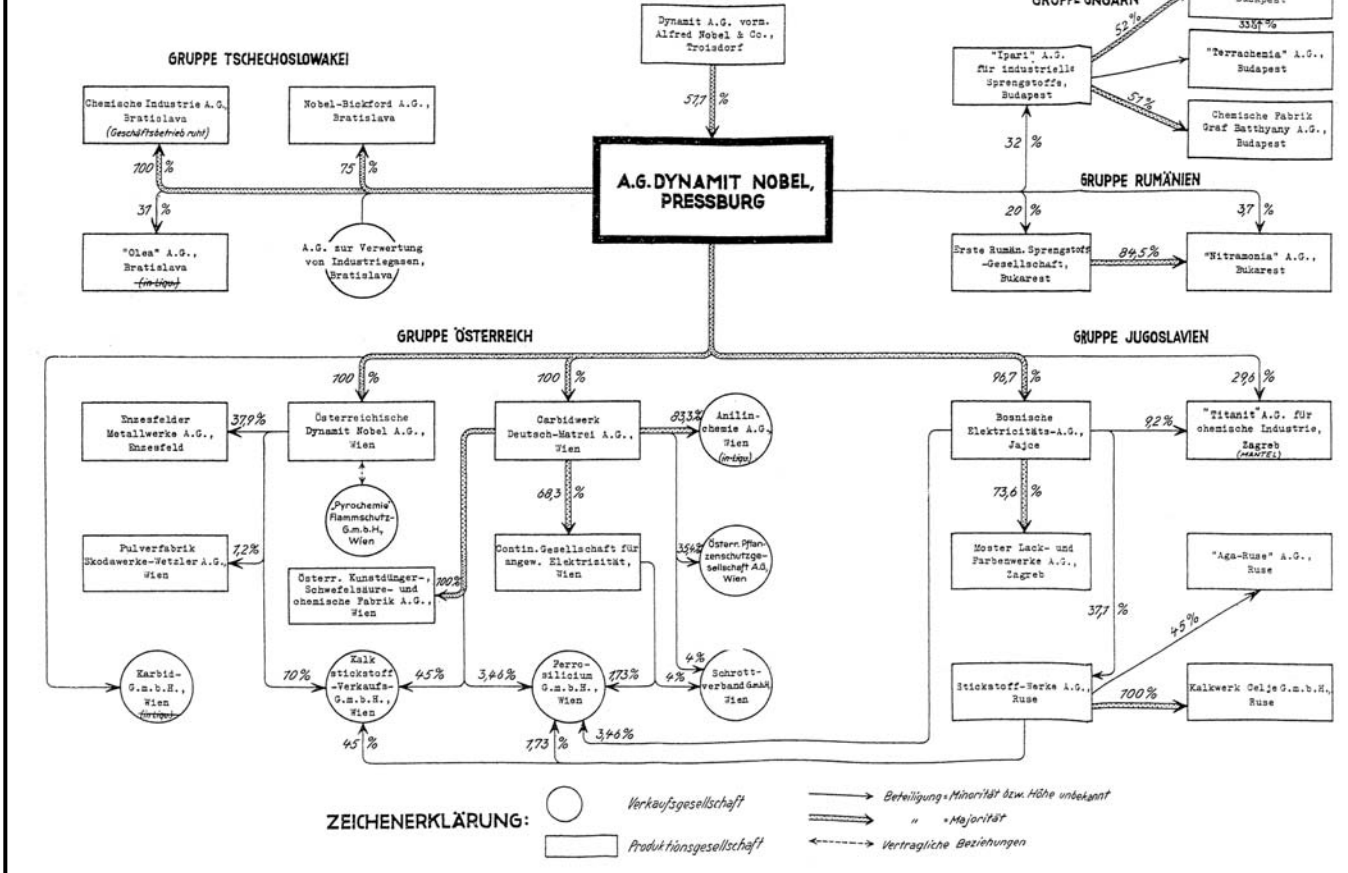
1946-ban a vállalat képviselői megpróbálták bebizonyítani, hogy az üzem már a háború előtt is csehszlovák állampolgárok kezében volt, és a német tőke nem játszott szerepet benne: „...Cáfoljuk, hogy a troisdorfi *Dynamit Nobel*nek és a frankfurti *IG Farbenindustrie AG*-nak részesedése lett volna a cégben.”³⁰ Ez az állítás azonban csak az *IG Farben* esetében állja meg a helyét, a troisdorfi cég ezzel szemben jelentős tőkerészesedéssel és részvénycsomaggal rendelkezett a vállalatban. A „náci terjeszkedésben” való részvétel leghatásosabb cáfolataként azt említették, hogy a cég legnagyobb részvényesei zsidó származásúak voltak, és hogy az *IG Farben* csak azután fejtette ki befolyását a pozsonyi cégre, miután a zsidó részvényeseket a németek – s nem szlovákok eltávolították.

Fordította: GALÁNTAI RITA

²⁹ A DN az *IG Farben* keretein belül, 1942. CA *Istrochem*, *Dynamit Nobel* (1873–1945), carton 3, inv. no. 30.

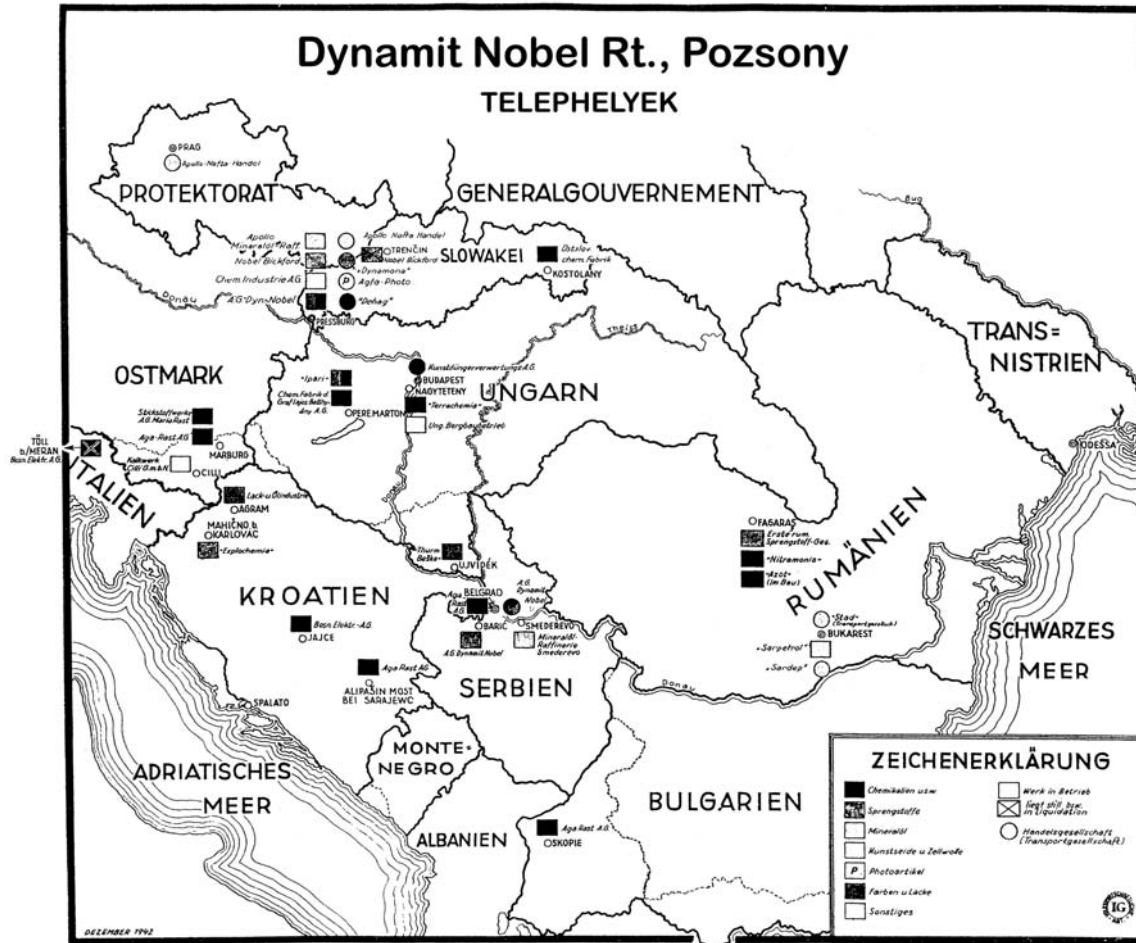
³⁰ A DN Vegyiművek jelentése a Csehszlovák Állami Vegyiművek Központi Igazgatóságának, 1946 körül. In: TURINIČ, J.: *Dynamit Nobel*, letétben az CA *Istrochem*nél.

Dynamit Nobel Rt., Pozsony 1937

Dynamit Nobel Rt., Pozsony

TELEPHELYEK

ROMAN HOLEC

Chemical Works Dynamit Nobel at the Crossroads of Central-European History, 1873-1945

The Dynamit Nobel joint stock company (Pressburg-Bratislava-Pozsony, 1873) belonged to the network of factories of Alfred Nobel spread across Europe and beyond it. With the escalation of armament and the coming of war, the Dynamite Nobel Works acquired strategic importance as a major supplier of munitions for the land and naval forces of Austria-Hungary. The First World War brought the first great boom, raising the employee base working in the factory to about 3000.

The break-up of the Monarchy and the incorporation of Pressburg into the newly formed Czechoslovakia brought significant problems for the Dynamit Nobel Works. Production stagnated, and so it intensively sought a substitute production programme. In the late 1920s and 1930s, the already consolidated Works founded several subsidiary companies in Austria, Yugoslavia, Hungary, Romania and Switzerland. Before the Anschluss, it belonged to Danymit AG of Troisdorf, an IG Farben subsidiary, which already controlled two major Austrian producers as well. Despite its capital participation, the IG Concern was able to influence neither the composition of boards nor the business policy of the DN Bratislava enterprise. After the annexation of Austria, DN Bratislava combined with its numerous South-East European participations became the center of IG Farben's expansion in the area. From 1939 to 1943, the DN Bratislava combine founded seven new subsidiaries and obtained share in another six companies in Central and South-East Europe.

In 1945, DN Bratislava entered an entirely new stage of its existence. As leftist democratic regimes came to power in the states in this region, hopes of re-establishing economic cooperation through the old links between the central enterprise and its subsidiary revived. These hopes, however, were never fulfilled.